247sk08

८

बौद्धदर्शनम्

प्रस्तावना

षट्सु नास्तिकदर्शनेषु बौद्धदर्शनम् अन्यतमम् अस्ति। बौद्धदर्शनस्य भारतीयदर्शनजगति अतीवं माहात्म्यं वर्तते। आधुनिके कालेऽपि बौद्धदर्शनस्य प्रभावः सर्वत्र दृश्यते। यद्यपि नास्तिकाः भवन्ति तथापि सनातनधर्मस्य प्रचारः कृतः भगवता बुद्धेन। बौद्धधर्मस्य आरम्भः कथं जातः तदत्र ज्ञायते। अपि च अत्र बौद्धधर्मस्य प्रमा-प्रमाणानि च अत्र आलोच्यन्ते। विषयः सरलया भाषया आलोच्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- बौद्धदर्शनस्य उद्भवं ज्ञास्यति।
- त्रिपिटकं ज्ञास्यति।
- भगवतः बुद्धस्य जीवनं ज्ञास्यति।
- बौद्धधर्मस्य प्रमाणानि ज्ञास्यति।
- बौद्धधर्मस्य प्रमेयं ज्ञास्यति।
- बौद्धदर्शनस्य मोक्षं मोक्षसाधनं च ज्ञास्यति।
- बौद्धदर्शनस्य पदार्थान् ज्ञास्यति।

८.१) भूमिका

निखिलेऽपि भूमण्डले प्रसिद्धस्य महात्मनो बुद्धस्य महत्त्वम् अतिप्रसिद्धम्। अयं महामानवः महापुरुषः अहिंसाम् उपदिदेश। अयमेव महापुरुषः जनानां दुःखनिवारणाय स्वकीयं राज्यं त्यक्तवान्।

अयं महापुरुषः शाक्यवंशीयस्य कपिलावस्तुनरेशस्य शुद्धोदनस्य सुपुत्रः आसीत्। अस्य प्रथमं नाम सिद्धार्थ इति आसीत्। बाल्यादेव सिद्धार्थस्य चित्तं विषयेषु नारमत। पुत्रस्य एतादृशीं विरक्तिं विलोक्य पिता तस्य कृते सकलानि सुखसाधनानि समायोजयत्। परं सिद्धार्थस्य चित्तं तेषु मनाग् अपि आसक्तं नाभवत्। अथ कदाचित् आतुरं, कदाचित् वृद्धम्, अनन्तरं मूकं ततः सन्न्यासिनं च विलोक्य तस्य हृदये महद् वैराग्यम् अजायत। अतः मानवानां दुःखनिवृत्तये राजकुमारः सिद्धार्थः रात्रौ प्रियां पत्नीं नवजातं पुत्रं च विहाय गृहात् प्राव्रजत्।

ततः स प्रथमं पञ्चभिः ब्राह्मणैः सह तपः आचरत्, किन्तु तेन तस्य मनः पूर्णसन्तोषं नाभजत। अनन्तरं सः महता श्रमेण सतताभ्यासेन तपस्यया च एकस्मिन् दिने बोधम् अलभत। ततः प्रभृतिः स बुद्ध इति प्रसिद्धोऽभवत्। ततः स जनेभ्यः उपादिशत् "जगदिदं दुःखमयम्, दुःखस्य मूलं कामना, कामनायाः उन्मूलनम् साध्यम्, एवं दुःखनिवृत्तिः सम्भाव्या" इति। महात्मा बुद्धः एतेषां चतुर्णाम् आर्यसत्यानां प्रचारम् अकरोत्। सः जनानां दुःखनिवारणाय तेषां कल्याणाय च उपादिशत्। इमे तस्य प्रमुखाः उपदेशाः, मनसा वाचा कर्मणा अहिंसायाः पालनं कुर्यात्, सदा सत्यं वदेत्, कस्यापि किमपि वस्तु कदापि न चोरयेत्, सर्वान् समदृष्ट्या पश्येत्, सत्कर्म कुर्यात्। सर्वेषु दयामाचरेत्, शरणागतान् रक्षेत्, अधिकं संग्रहं न कुर्यात्, ब्रह्मचर्यं पालयेत् इति च।

एतेषां पालनेनैव सुखं शान्तिश्च भवितुम् अर्हति। महात्मनो बुद्धस्य विचाराणाम् उपदेशानां च प्रचारः न केवलं भारते, अपि तु चीनजापानलङ्कादिषु देशेषु लोकप्रियताम् अलभत।

अस्य दर्शनस्य आद्यप्रवर्तकः श्रीगौतमबुद्धः अस्ति। शुद्धोदनस्य मायादेव्याः च सुतः गौतमगोत्रजः क्षत्रियः सिद्धार्थः एव पश्चात् बोधोदयात् बुद्धः इति प्रथितः अभवत्। बौद्धदर्शनस्य परमसिद्धान्तः 'दुःखस्य मूलम् आशा' इत्यस्ति। बौद्धानां सम्प्रदायः माध्यमिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिकभेदात् चतुर्धा विभज्यते। प्रपञ्चम् अधिकृत्य तेषां दृष्टिः एवं श्रूयते-

मुख्यो माध्यमिको विवर्तमखिलं शुन्यस्य मेने जगत्
योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तासां विवर्तोऽखिलः।
अर्थोऽस्ति क्षणिकस्त्वसावनुमितो बुद्धेति सौत्रान्तिकः
प्रत्यक्षं क्षणभङ्गुरं च सकलं वैभाषिको भाषते। इति॥

बौद्धदर्शनस्य प्रचारः प्रसारश्च पालिभाषायाम् आसीत्। संस्कृतौ अवगणना एव बुद्धमतनाशकारणेषु अन्यतमा इति विवेकानन्दादयः कथितवन्तः इति अत्र स्मर्तव्यम्। प्रत्यक्षम् अनुमानम् इति द्वे प्रमाणे बौद्धाः अङ्गीकुर्वन्ति। बौद्धदर्शनम् ऐतिहासिककालक्रमेण जैनदर्शनस्य परवर्त्ती अस्ति। अस्येदं कारणं वक्तुं शक्यते, यत् महावीरपर्यन्तं जैनतीर्थङ्कराणाम् अन्येषां दार्शनिकानां च साहित्ये कुत्रापि बौद्धदर्शनस्य उल्लेखो नास्ति, किन्तु महावीरस्य सिद्धान्ताः बौद्धनिकायेषु उपलभ्यन्ते। अनेन सिद्ध्यति यत् बौद्धधर्मो जैनधर्मापेक्षया परवर्त्ती अस्ति। इदम् ऐतिहासिकं सत्यम् अस्ति। बौद्धदर्शनस्य प्रवर्तको भगवान् बुद्ध आसीत्। इयमपि ऐतिहासिकी घटनाऽस्ति। बुद्धस्य पूर्वनाम् सिद्धार्थ इत्यासीत्। अस्य जन्म ई.पू.२२६ इत्यवर्तत। अस्य पिता शक्यवंशीयो नृपः शुद्धोदनः आसीत्। अस्य माता मायादेवी अस्य जन्मनः एकसप्ताहानन्तरमेव दिवङ्गताऽभवत्। अस्य जन्मसमये कपिलवस्तुनो राजज्योतिर्विद्भिः भविष्यवाणी कृता, यदमुष्य महाभिनिष्क्रमणं भविता, धर्मप्रवर्तकश्चायं भवेत् इति। तदनुसारमेव सिद्धार्थः एकोनविंशतिवयसि स्वपत्नीपुत्रौ परित्यज्य सांसारिकदुःखानाम् आत्यन्तिकविनाशाय उपायान्वेषणप्रयोजनात् राजभवनमपि त्यक्तवान्। सः चिरशान्तिलाभाय ज्ञानार्जनाय च गहनं वनं प्रविष्टवान्। ज्ञानान्वेषणप्रयत्ने सर्वप्रथमं सः सांख्यतत्त्वविदः अराडकलामस्य शिष्यत्वे सत्यानुसन्धानं कृतवान्। किन्तु असन्तुष्टे सति विविधस्थानेषु ज्ञानोपदेशानां श्रवणानन्तरम् उरुवेलायां कठोरं तपः कृत्वा आर्यसत्य-चतुष्टयं विज्ञातवान्। तस्मात्तस्य निखिलं कल्मषं विनष्टं बुद्धत्वञ्च सम्प्राप्तम्। तदनन्तरं

सर्वप्रथमं सः सारनाथे कौण्डिन्यादीन् पञ्च शिष्यान् उपदिश्य धर्मचक्रं प्रवर्तितवान्। जनकल्याणाय तस्योपदेशानां भाषा मागधी आसीत्। धर्मोपदेशं कुर्वाणस्य तस्य अशीतिवर्षीयं दीर्घजीवनं वैशाखमासस्य पूर्णिमायाः पर्याप्तं महत्वं स्वीक्रियते। यतो हि एषा तिथिः बुद्धस्य जन्मनिर्वाणयोः तिथिरस्ति।

भारतीयो धर्मगुरुः भगवान् बुद्धः ज्ञानिषु श्रेष्ठः इति विख्यातम्। गौतम्या पोषितः इति सः गौतमबुद्धः। कोशलगणराज्यस्य राज्ञः शाक्यवंशीयस्य शुद्धशीलस्य शुद्धोदनस्य तथा तत्पत्न्याः पतिव्रतायाः मायादेव्याश्च पुत्रः सिद्धार्थः। असौ वैराग्यम् अवलम्ब्य गौतमबुद्धः अभवत्।

सिद्धार्थः महान् सम्राट् वा परिव्राट् वा भविष्यतीति दैववाणी आसीत्। पितुः अतिप्रयत्नम् अपि अतिक्रम्य दैवप्रचोदितः सिद्धार्थः रोगिणम्, अकिञ्चनं वृद्धं, मृतं नरं तथा स्थितप्रज्ञं मुनिं दृष्ट्वा वैराग्येण वनं गतः। तत्र बोधिवृक्षस्य छायायां तपस्तप्त्वा गौतमबुद्धो बभूव। तस्माच्च सः नश्वरं तत्कालीनमात्रं साम्राज्यं त्यक्त्वा आर्तजनानां हृदयसिंहासने शाश्वतं स्थानं प्राप्य अधुनापि तत्र विराजते।

देशेऽस्मिन् गौतमबुद्धस्य काले धर्मस्य स्थाने सर्वत्र अधर्मस्यैव प्रचारः विजृम्भमाणः आसीत्। यज्ञयागादिषु पशुबलिः नरबलिः इत्यादयः हिंसाक्रमाः प्रचलिताः अवर्तन्त। गौतमबुद्धस्तु 'अहिंसा परमो धर्मः' इति सनातनं तत्त्वं पुनः संस्थापितवान्।

गौतमबुद्धस्य मार्गः बौद्धधर्मः इति क्रमेण ख्यातः। सम्राजः अशोकादारभ्य अगणिताः चक्रवर्तिनः बौद्धधर्मस्य अनुयायिनो भूत्वा विदेशेष्वपि अस्य प्रचारमकुर्वन्। चीन-जपानादिदेशेषु अद्यापि बौद्धधर्मीयाः बहवः सन्ति।

८.२) सम्प्रदायपरिचयः

भगवता बुद्धेन बौद्धदर्शनं प्रवर्तितम्। भारतीयशास्त्राधारेषु बौद्धदर्शनस्य प्रभावः विशेषरूपेण दृश्यते। बौद्धमूलग्रन्थाः भारते लुप्तप्रायाः सन्ति। विदेशीयपण्डितानां संशोधनस्य फलतः इदानीं केचन् ग्रन्थाः दृश्यन्ते। भगवतः बुद्धस्य अनन्तरं बौद्धेषु बह्व्यः शाखाः उत्पन्नाः। ताश्च चतस्रः प्राधान्येन- वैभाषिकाः, सौत्रान्तिकाः, योगाचाराः, माध्यमिकाः चेति। वैभाषिकाणां हीनयानसम्प्रदायः। अन्येषां त्रयाणां महायानसम्प्रदायः। बौद्धानां 'शून्यवादः' प्रसिद्धः। 'यत्र किमपि नास्ति तत्' इति अत्र शून्यपदस्य अर्थः न। बौद्धदर्शने शून्यपदस्य दार्शनिकः महान् अर्थः अस्ति। बौद्धमतस्य धार्मिकाः बहवः अंशाः त्रिपिटके निरूपिताः सन्ति।

८.२.१) योगाचारमतम्

योगाचारस्य सिद्धान्तः विज्ञानवादोऽस्ति। विज्ञानवादस्य विचारधारानुसारेण बाह्यसत्तायाः अस्तित्वं स्वीकर्तुं नैव शक्यते, यतो हि बाह्यजगतः प्रयोजनकाले मनसि निपतितस्य प्रतिबिम्बस्य आधारेणैव तद् विज्ञायते। अत्र प्रतीतेराधारः ज्ञानमस्ति, अत एव ज्ञानम् अथवा विज्ञानमेव सत्यतत्त्वमस्ति। चित्तं, मनः इत्याद्याः विज्ञानस्यैव संज्ञाः सन्ति। विज्ञानमेव चेतनक्रियासम्बन्धवशात् चित्तम् इत्युच्यते, मनः क्रियासम्बन्धवशादेव मनः इति कथ्यते। विषयग्रहणस्य साधनतया एव विज्ञानं सिद्ध्यति।

८.२.२) माध्यमिकमतम्

माध्यमिकानां सिद्धान्तः शून्यवादोऽस्ति। शून्यवादमतानुसारेण बाह्यपदार्थोऽपि सत्यं नास्ति, आन्तरपदार्थोऽपि सत्यं नास्ति, विज्ञानमपि सत्यं नास्ति। शून्यमेव सत्यं वर्तते। अथ शून्यम् किमस्तीति विचार्यते। शून्यं किमभावोऽस्ति। अत्र माध्यमिकानां मतं वर्तते यत् शून्यं न तु भावरूपमस्ति, न चाभावरूपम्। इदन्तु अनिर्वचनीयं विद्यते। सर्वेभ्यो भिन्नतया एवास्य शून्यसंज्ञाऽस्ति। अत्र वेदान्तिभिः ब्रह्मणः स्वरूपम् अनिर्वचनीयं स्वीक्रियते।

इदमेव बौद्धदर्शनस्यान्तिमं सत्यमस्ति। तथाहि सर्वप्रथमं वैभाषिकसम्प्रदायेन बाह्यार्थस्य प्रत्यक्षसत्ता स्वीकृता। तत्पश्चात् सौत्रान्तिकेन बाह्यार्थानुमेयवादस्य सिद्धान्तः प्रतिपादितः। तदनन्तरं योगाचारेण विज्ञानमात्रस्य सत्ता अङ्गीकृता। अन्ते च माध्यमिकेन शून्यमेव परमतत्त्वमिति संसाधितम्। एषु सम्प्रदायेषु वैभाषिकः हीनयानं स्वीकरोति, अवशिष्टाश्च त्रयः सम्प्रदायाः महायानं स्वीकुर्वन्ति।

८.२.३) वैभाषिकमतम्

वैभाषिकमतानुसारेण इन्द्रियजन्यज्ञानम् अस्य बाह्यजगतो मिथ्यात्वं नैव भवितुं शक्नोति। आन्तरतत्त्वस्य मनसोऽपि स्वतन्त्रा सत्ताऽस्ति। बाह्यपदार्थानां ज्ञानाय इन्द्रियाणाम् आन्तरतत्त्वेन सहयोगस्य आवश्यकता नास्ति। आन्तरतत्त्वान्यपि बाह्यपदार्थनिरपेक्षं ज्ञानं प्रति कारणभूतानि वर्तन्ते। एवमुभयोः पदार्थयोः स्वतन्त्रसत्ता सिद्ध्यति।

८.२.४) सौत्रान्तिकमतम्

सौत्रान्तिकमते बाह्यार्थानुमेयवादः स्वीक्रियते। एतदनुसारेण बाह्यपदार्था इन्द्रिय-ज्ञानगम्या न सन्ति। यतो हि पदार्थाः क्षणिकाः सन्ति, परिणामस्वरूपं इन्द्रियार्थसन्निकर्षकाले ज्ञानानुभवकाले च पदार्थाः परिवर्तिताः एव जायन्ते। अत एव तस्मिन् क्षणे पदार्थान्तरमेव अभिमुखं भवति। एवं बाह्यपदार्थानां सत्ता प्रत्यक्षगम्या नास्ति, अनुमानेनैव तद् विज्ञायते। अयं सिद्धान्त एव बाह्यार्थानुमेयवादो भवति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. बौद्धधर्मस्य प्रतिष्ठाता कः।

२. बौद्धदर्शनं नास्तिकम् उत आस्तिकम्।

३. गौतमबुद्धस्य पितरौ कौ आस्ताम्।

४. गौतमबुद्धस्य जन्मस्थानं कुत्र आसीत्।

५. बौद्धदर्शने कति सम्प्रदायाः सन्ति।

६. शुन्यवादिनां मते शुन्यस्य स्वरूमं किम्।

७. केषां मते बाह्यं पदार्थं सत्।

८. केषां मते बाह्यं पदार्थं असत्।

९. केषां मते बाह्यपदार्थम् अनुमेयम्।

१०. बुद्धस्य जन्म कदा अभवत्।

८.३) अष्टाङ्गिकमार्गः

बुद्धप्रतिपादितस्य अस्य मध्यममार्गस्य अष्टौ अङ्गानि एवं प्रकारेण सन्ति। -सम्यक् व्यायामः, सम्यक् स्मृतिः, सम्यक् समाधिश्चेति। अस्य अष्टाङ्गिकमार्गस्य सम्यक् पालनेन निर्वाणः प्राप्यते, एतादृशी बौद्धानां मान्यताऽस्ति। एवं प्रकारेण भगवान् बुद्धः अविद्यायाः मूलकारणं मत्वा ज्ञानेन तत्परिमार्जनस्य महत्वं प्रतिपादितवान्। शुद्धं ज्ञानं शुद्धां मनोवृत्तिं विना नैव प्राप्यते। शरीरशुद्धये भगवता बुद्धेन शीलसमाधिप्रज्ञादीनां महत्त्वं प्रतिपादितम्। शीलस्य अन्तर्गतं अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य-अपरिग्रहाणां समावेशो भवति। अत्र नैतिकसुखसाधनानां परित्यागोऽपि गृहीतः। समाधिः द्वितीयं साधनमस्ति। समाधेः पूर्व जन्म-स्मृति-उत्पत्ति-विनाशादीनां ज्ञानं बाधकनियमानां बोधश्चापेक्षते। प्रज्ञा तृतीयं साधनमुच्यते। प्रज्ञाऽपि त्रिधा प्रतिपादिता-श्रुतमयी प्रज्ञा, चिन्तामयी प्रज्ञा, भावनामयी प्रज्ञा चेति।

८.४) बौद्धदर्शनमते मोक्षस्य स्वरूपम्

मोक्षशब्दः 'मोक्ष्' मोचने इत्यस्मात् धातोः व्युत्पन्नः। यथा स्वर्गः नाम 'दिव्यसुखोपभोगसाधनैः' युक्तं स्थानं यत्र पुण्यवन्तः जनाः मरणानन्तरं गच्छन्ति इति भवति सर्वेषां विश्वासः। तथा मोक्षः नाम न कश्चित् स्थानविशेषः। तत्रोक्तम् –

मोक्षस्य न हि वासोऽस्ति न ग्रामान्तरमेव वा।
अज्ञानतिमिरग्रन्थिनाशो मोक्ष इति स्मृतः ॥

वस्तुतः जीवः परमात्मनः एव अंशः। परन्तु अज्ञानवशात् स तत् तथ्यं न जानाति। यदा अज्ञानं विनश्यति तदा साक्षात्कारेणा स परमात्मना सह तादात्म्यम् अनुभवति। एवं अज्ञानात् मुक्तिः एव मोक्षः।

मरणानन्तरं स्वकर्मानुसारं पुनः नूतनं जन्म गृह्णाति। एवं भ्राम्यमाणस्य तस्य यदा वासनाक्षयः भवति तदा अस्मात् जन्ममरणचक्रात् स मुक्तिं प्राप्नोति। स एव मोक्षः। अन्ये पुनः षडरिपूणां प्रभावात् मुक्तिः नाम मोक्षः इति मन्यन्ते। मनुष्यमात्रं सुखसंपादनार्थं दुःखनिवारणार्थं च प्रयतते। तत्र किं कर्तव्यम्, किम् अकर्तव्यम् इत्यस्मिन् विषये धर्मेण कृतं मार्गदर्शनं स सम्यक्तया जानाति। दुर्योधनस्य 'जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः' इति उक्तिः प्रसिद्धा एव तदनुसारं विकारैः अभिभूतः मानवः धर्माचरणे स्वभावतः एव न प्रवृत्तो भवति। यथा अधोगमनं स्वभावः जलप्रवाहस्य तथा प्रवाहपतित इव अधोगतिः स्वभावः मनुष्यस्य इति प्रतीयते। धर्माचरणं नाम प्रवाहस्य विरुद्धं संतरणम्। अधोगमनं विनासाय सम्पद्यते। किन्तु प्रवाहस्य प्रतीपं संतरणाय शरीरसामर्थ्यं मनोनिग्रहः आत्मविश्वासः

इत्यादयः गुणाः आवश्यकाः भवन्ति। अतः यदि स्वकल्याणं साधयितुं धर्माचरणं काम्यते तर्हि विकाराणाम् उपरि विजयसम्पादनम् आवश्यकम्। अस्माकम् ऋषिमुनिभिः सूक्ष्मेक्षिकया मानवप्रवृत्तीः अभ्यस्य प्रामुख्येन षड्विकाराः निर्धारिताः। तेभ्यश्च रिपुः इति संज्ञा प्रदत्ता। काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मत्सराः इति षड् रिपवः विश्रुताः एव। प्रत्येकस्य अन्तःकरणे एते विकाराः निभृतरुपेण निवसन्ति एव। मनसः दुर्बलायाम् अवस्थायां ते उपरि आगच्छन्ति। तपः पूताः योगिनः अपि अस्मिन् विषये न अपवादाः। विश्वामित्रमेनकयोः आख्यानम् तु सर्वेषां सुपरिचितमेव। 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः' इति वचनानुसारेणा मनः एव सर्वासाम् आपत्तीनां मूले तिष्ठति। अतः एव मनोनिग्रहः इन्द्रियजयः वा वारं वारं उपदिश्यते शास्त्रकारैः। शीतोष्ण-सुख-दुःख–जय-पराजय-मान-अपमानादि-द्वन्द्वातीतत्वमेव इन्द्रिय- जयस्य निदर्शनम्।

एवम् इन्द्रियाणां निग्रहेण, संयमेन, विकाराणां षडरिपूणाम् उपरि विजयः तेषां च प्रभावात् मुक्तिः एव मोक्षः। यदि विकाराणां प्रभावः न स्यात् तर्हि तस्य प्रज्ञा स्थिरा भवति। एतादृशः विकाररहितः मनुष्यः अनुपमं सुखम् अद्वितीयं च आनन्दम् अनुभवति। स आत्मस्वरूपं साक्षात्करोति। परमात्मनः अंशत्वं प्रत्यक्षीकरोति। स एव जीवन्मुक्तः। इयमेव कृतार्थता मनुजन्मनः इति।

८.५) बौद्धधर्मस्य आचारमीमांसा

सांसारिकदुःखेभ्यो मुक्तये भगवता बुद्धेन जटिलदार्शनिकताम् अनपेक्ष्य सरलतया आचारपद्धतिः प्रतिपादिता। बुद्धो गहनायाः आध्यात्मिकतायाः प्रश्रयं न प्रददाति स्म। अतः श्रावस्तीविहारस्य अवसरे मालुंम्यपुत्तेन अध्यात्मविषये बुद्धः पृष्टः। तदा बुद्ध आचारमार्गमेव उपदिदेश। बुद्धमतेन आर्यसत्यचतुष्टयं एवं प्रकारेण निर्दिष्टम्- (दुःखं (दुःखसमुदयः (दुःखनिरोधः (दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपत्तिश्च। अर्थात् संसारः दुःखमयोऽस्ति, दुःखानां निदानमपि विद्यते, दुःखभ्यो मुक्तिरपि लब्धुं शक्यते, मुक्तिमार्गोऽपि निर्धारितोऽस्ति। केवलम् आर्यजना एव एतान् प्राप्तुं शक्नुवन्ति, अनार्यास्तु यावज्जीवनं दुःखेष्वेव जीवन्ति। बुद्धमतानुसरेण आर्यसत्यमार्गस्य द्वादशकारणानि सन्ति – (जरामरणम्, (जातिः, (भवः, (उपादानम्, (तृष्णा, (वेदना (स्पर्शः, (षडायतनम् (नामरूपम् (१ विनयम् (१ संस्कारः (१ अविद्या च। एषु प्रत्येकं पूर्वं प्रति परं कारणमविद्यत। उदाहरणार्थं जरामरणयोः कारणं जातिरस्ति, जातेः कारणं भवो, भवस्य कारणम् उपादानं भवति। एतानि द्वादशकारणानि आश्रित्य कार्यकारणभावस्य यः सिद्धान्तः प्रतिपादितोऽस्ति, सः बौद्धमते प्रतीत्यसमुत्पाद इत्युच्यते। प्रतीत्यसमुत्पादस्य तात्पर्यार्थो वर्तते। कस्यचिद् वस्तुनः प्राप्तौ अन्यस्य वस्तुनः उत्पत्तिरिति। एवञ्चेत् अयं वस्तुतः सापेक्षः कारणतावाद इत्यपि वक्तुं शक्यते। प्रतीत्यसमुत्पाद एव बौद्धप्रतिपादितः कारणवादोऽस्ति। अयमेव मानवोत्पत्तिसन्दर्भे श्रृंखलाबद्धतां निर्दिशति। मानवोत्पत्तेः श्रृंखलायां द्वादश अङ्गानि त्रयः काण्डाश्चासन्। प्रथमकाण्डे अतीतेन जन्मना सम्बद्धं निदानं विद्यते, फलतः अविद्याजन्यसंस्कारा जायन्ते। द्वितीयकाण्डे वर्तमानजीवनेन सम्बन्धं निदानमस्ति यस्यान्तर्गतं विज्ञानतो भवपर्यन्तम् अष्टौ कारणानि जायन्ते। तृतीयकाण्डे भविष्यता सम्बद्धं निदानं भवति। तत्र जातिः जरामरणञ्चेति कारणद्वयं गृहीतमस्ति। तृतीयम् आर्यसत्यम् दुःखनिरोधात्मकमस्ति। तस्य तात्पर्यमस्ति

यत् कार्यं कारणम् आश्रित्य तिष्ठति चेत् कारणध्वंसः स्यात् तदा कार्यमपि स्वतो ध्वस्तं भवेत्। एवं चेत् मूलकारणरूपाम् अविद्यां विद्यया उन्मूलितां कुर्यात् तदा तज्जन्यं किमपि कार्यं न भवितुं शक्नोति। चतुर्थम् आर्यसत्यं निर्वाण इत्यस्ति। अस्य प्राप्त्यै बुद्धेन मध्यममार्गस्य उपदेशः प्रदत्तः। अर्थात् निर्वाणप्राप्तये कठोरव्रतोपवासादीनाम् आवश्यकता नापेक्षते, न च सर्वथा श्रमरहितम् आचरणं वा प्रशस्यते। उभयोर्मध्ये किमपेक्षणीयमिति विचार्य भगवता बुद्धेन यः मार्गः प्रतिष्ठापितः स एव मध्यममार्गोऽस्ति। अस्य मध्यममार्गस्य अष्टौ अङ्गनि सन्ति, अतएवायं अष्टाङ्गिको मार्ग इत्यपि कथ्यते।

८.६) बौद्धचिन्तनस्य दार्शनिक आधारः

बौद्धदर्शनस्य यच्चिन्तनसर्वस्वं वर्तते तस्य आधारः अध्यात्मवादो नास्ति। बौद्धचिन्तनं तु संघातवाद-सत्तावादयोरेव विस्तारोऽस्ति। आत्मचिन्तनं दुःखनिवृत्तेर्मुख्यं साधनमस्ति, तथापि बुद्धेन आत्मनोऽस्तित्वमेव निराकृतम्। तन्मतानुसारेण आत्मा केवलं मनोवृत्तीनां पुञ्जमात्रमस्ति। यतोहि मानसप्रवृत्तिभ्यः अतिरिक्तं तस्य आत्मतत्वस्य किमपि अस्तित्वं नास्ति। तत् आत्मतत्त्वन्तु रूप-वेदना-संज्ञा-संस्कार-विज्ञानादीनां पञ्चस्कन्धानां समुच्चयोऽस्ति। रूपं भौतिकः पदार्थोऽस्ति। कस्यापि वस्तुनः साक्षात्कारः संज्ञा भवति। तया संज्ञया उत्पन्नयोः सुखदुःखयोरथवा औदासीन्यस्य भावो वेदना कथ्यते। भूतकालिकेन अनुभवेन उत्पद्यमानः, स्मृतिकारणभूतानां मानसिकप्रवृत्तीनां स्वभावः संस्कारोऽस्ति। अयमेव चैतन्यविज्ञानमिति नाम्ना ज्ञायते। आत्मनः स्वरूपं स्पष्टीकर्तुं नृपो नागसेनो मिलिन्दे रथस्य प्रत्येकम् अवयवस्य सम्बन्धे प्रश्नं करोति। मिलिन्दश्च प्रत्येकस्य प्रश्नस्य नकारात्मकम् उत्तरं प्रददाति। वस्तुतः स्वतन्त्ररूपेण अश्वाः रथाः न सन्ति, न च वल्गा एव रथाः सन्ति, काष्ठमयं शकटमपि रथो नास्ति। एतादृश्यां स्थितौ रथस्य प्रत्येकम् अवयवाः रथाः सन्तीति स्वीक्रियते। तथैव स्वतन्त्ररूपेण कश्चिदपि आत्मा नास्ति। अपि तु व्यवहारे दृश्यमाणानां भौतिकाना मानसिकानाञ्च व्यापाराणां समूह एव आत्मा उच्यते।

८.६.१) सन्तानवादः

बौद्धदर्शनानुसारं जीवो जगच्चेत्युभयमेव अनित्यमस्ति। इदं स्कन्धपञ्चकं स्थिरं नास्ति। क्षणे क्षणे चैतत् परिवर्तितं भवति। यथा दीपस्य ज्वाला सततमेकैव दृश्यते, किन्तु सा प्रतिक्षणं परिवर्तते। तदानीम् इदमनुभवोऽपि नैव जायते यत् तैलवर्तिकयोः संयोगाद् दृश्यमाणा दीपशिखा प्रतिक्षणं नूतनं तैलं वर्तिकांशञ्च ज्वालयितुं तस्मिन् एव प्रविष्टा भवति। एवं प्रकाशशिखारूपेण पूर्वतो विद्यमाना ज्वाला विनश्यत्येव। बौद्धदर्शने मुख्यतः परिणामस्य सिद्धान्तोऽभिमतोऽस्ति। अतो जगतःसत्यत्व-मेकशोऽस्वीकृतम् अकुर्वाणैः तस्य परिणामात्मकता स्वीकृता। परिणाम एव सत्यमस्ति किन्तु अस्य परिणामस्य मूले किमप्यन्यत् सत्यतत्वं नास्ति। बुद्धस्य वैचारिक-सूक्ष्मताया एषाऽद्वितीया कल्पना वर्तते।

८.७) बौद्धदर्शनस्य धार्मिको विकासः

बौद्धधर्मे महायानसम्प्रदायः थेरावादं स्वीकृतवान्, अतएव तस्य अपरा हीनयानसंज्ञाऽपि सञ्जाता। बौद्धधर्मस्य विविधेषु यानेषु बोधविषये अर्थात् जीवनमुक्तिनिरूपणविषये एकरूपता नास्ति। एषां त्रयाणां यानानां तिस्रो जीवनमुक्तयः सन्ति-श्रावकबोधिः, प्रत्येकबुद्धबोधिः, सम्यक् सम्बोधिश्चेति। एषां सर्वेषां साधनापद्धतिः भिन्नाऽस्ति। बौद्धदर्शनस्य विकासो बौद्धधर्मेण सह नैव जातः। यदा बौद्धधर्मस्य प्रचण्डः प्रचार आसीत् तदा बौद्धदर्शनस्य सिद्धान्ताः अस्तंप्राया आसन्। किन्तु यदैव बौद्धविदुषां बुद्धोपदेशानां गाम्भीर्ये प्रवेशो जातः, तदारभ्य एव बौद्धधर्मः स्वत एव शिथिलो जातः।

८.७.१) शून्यवादे सत्यस्य समीक्षा

शून्यवादिनां बौद्धानां मतानुसारेण सत्यं द्विविधमस्ति - व्यवहारिकं पारमार्थिकं च। लोकव्यवहारे प्रचलितं सत्यं व्यावहारिकं स्वीक्रियते। अस्य अपरं नाम सांवृतिकम् इत्यपि वर्तते। पारमार्थिकं सत्यं तु अनुपपन्नम् अनिरुद्धम् अनुच्छेद्यम्, अशाश्वतं चास्ति। पारमार्थिकं सत्यं बुद्धिगम्यं नास्ति। संवृत्तिर्नाम आच्छादनक्रियाया अस्ति। एवं सांवृत्तिकं तद्भवति यद् हि आच्छादकं भवति। आच्छादकं तत्त्वन्तु अविद्या वर्तते। तयैव अविद्यया यदा अन्यत् तत्त्वम् आच्छाद्यते, तदा व्यावहारिकस्य सत्यस्य उदयो भवति। बौद्धैरपि अविद्यास्वरूपिण्या मायायाः कार्यद्वयं स्वीकृतम्- (स्वभावदर्शनस्य आवरणं (तत्र चासत्पदार्थस्वरूपस्य आरोपणम्। शून्यवादिभिः संवृत्तिरपि द्विधा विभक्ता- (तथ्यसंवृत्तिः (मिथ्यासंवृत्तिश्चेति। पदार्थस्य यथार्थं परिज्ञाने तथ्यसंवृत्तिर्भवति किन्तु अयथार्थज्ञाने मिथ्यासंवृत्तिरस्ति। उभयोः संवृत्योर्माध्यमेन गृहीतं ज्ञानं सांवृत्तिकं भवति। तदेव व्यावहारिकं सत्यमपि उच्यते। सांवृत्तिकं सत्यमेव पारमार्थिकसत्यस्य साधनमप्यस्ति। व्यावहारिकेण सत्येनेव पारमार्थिकस्य सत्यस्य बोधो जायते। जन्मतः कश्चिदपि पारमार्थिकसत्यस्य दर्शनं न करोति। अत्र पारमार्थिकं सत्यं निर्वाणरूपं भवति। निर्वाणस्तु अज्ञातमेव तत्त्वं वर्तते। यस्य प्राप्तिरपि नूतना न भवति। यस्य विनाशोऽपि नैव जायते, यो हि न तु विराध्यति न चोत्पद्यते। अतएवासौ अनिर्वचनीयः कथ्यते। अस्यानिर्वचनीयतत्त्वस्य ज्ञातैव बौद्धमते तथागत इति नाम्ना विज्ञायते। बौद्धधर्मे व्यावहारिकपारमार्थिकसत्ययोराधारेणैव व्यावहारिक आदेशो दीयते। यदा साधकः पारमार्थिकसत्यस्यानुसन्धानेन एव तथागतस्य स्वरूपं शून्यतां च प्राप्नोति तदा स्वयं वर्णनातीतो भवति, यतो हि सः तदा अविद्या अस्पष्टे सति सर्वेभ्यो मतेभ्यो रहितोऽपि जायते। सः सर्वविधक्लेशेभ्यो ज्ञेयावरणेभ्यश्च मुक्तो भवति। किन्तु इदं सर्वं निर्वाणरूपं सम्यक् सम्बोधिं विना असम्भवमेवास्ति। सम्यक् सम्बोधिस्तु षट्पारमितानामुपलब्धेरनन्तरं प्राप्यते। षट्पारमिताः एवं प्रकारेण प्रतिपादिताः- ज्ञानं शीलः क्षान्तिः वीर्यम् समाधिः प्रजा च। आसु षट्सु पारमितासु ज्ञान-शील-क्षान्तीनां सततम् अभ्यासेन पुण्यसंभारस्य प्राप्तिर्भवति। वीर्यसमाध्योरभ्यासेन ज्ञानसम्भारस्य प्राप्तिर्भवति। उभयविधसम्भारेण प्रज्ञाया उदयोभवति। प्रज्ञापि उभयविधाऽस्ति-साधकरूपा फलरूपा च। यदा साधकः साधनभूतां प्रजां प्राप्य अभिमुक्तचरित संज्ञको भवति तदा उक्तज्ञानस्य आविर्भावे सति फलरूपा प्रज्ञा उत्पद्यते। प्रज्ञायाश्चरमोत्कर्षः एव बुद्धत्वप्राप्तिरस्ति। अस्यामेव अवस्थायां सर्वशून्यताया दर्शनं जायते। दुःखानाम्

आत्यन्तिकी निवृत्तिरप्यत्रैव सम्भवति। शून्यतायाः प्रतीतौ सर्वविधधर्माणां स्वभावहीनता दृश्यते। माध्यमिककारिकायां गति-इन्द्रिय-स्कन्ध-धातु-दुःख-संसर्ग-कर्म-बन्ध-मोक्ष-काल-आत्मादीनां तत्त्वानां व्यावहारिकस्थितेः विश्लेषणं कृतमस्ति। तत्र शून्यवादिनाम् आचार्याणां तर्कपद्धतेः सूक्ष्मता स्पष्टरूपेण परि-लक्षिता भवति। इदम् अखिलं व्याख्यानं निषेधात्मकमेवास्ति। अनया पद्धत्या जगतः सर्वा अवधारणाः निःस्वभावाः सन्ति। अस्यैव सम्प्रदायस्य बुद्धपालितादिभिः शून्यतायाः सिद्धये तर्कस्य पूर्णतया तिरस्कारो विहितः। अतएव बौद्धदर्शनस्येतिहासे माध्यमिक इति प्रासङ्गिकनाम्ना अभिहितो वर्तते। वैदिकदर्शनानां मुक्तेरथवा मोक्षस्य स्थाने बौद्धा निर्वाणं प्रतिष्ठापितवन्तः। बौद्धदर्शनस्य विविधैः सम्प्रदायैः निर्वाणस्य निरूपणं स्व-स्व-मान्यताया आधारेण कृतवन्तः। तथापि बौद्धानां चत्वारः सम्प्रदायाः हीनयान—महायानरूपेण विभक्ताः सन्ति। यतो हि हीनयाने निर्वाणस्य यत् स्वरूपं प्रतिष्ठापितमस्ति महायाने तद्भिन्नरूपेण प्रतिपादितमस्ति। हीनयाने निर्वाणस्य स्वरूपम्-हीनयानमतानुसारेण संसारः दुःखमयोऽस्ति। दुःखस्य त्रयः प्रकाराः सन्ति-दुःखदुःखता, संस्कारदुःखता एवं विपरिणदुःखता च। शारीरिकैः मानसिकैश्च कारणैः उत्पाद्यमानं दुःखं दुःखतासंज्ञकमस्ति। उत्पत्तिशीलस्य विनाशशीलस्य च जगतः वस्तुभिः उत्पाद्यमानं दुःखं संस्कारदुःखता कथ्यते। यैः कारणैः सुखमपि दुःखरूपे परिणतं भवति तैः कारणैः उत्पद्यमानं दुःखं विपरिणदुःखता भवति। प्राणी विविध-दुःखेभ्यः कथं मुक्तो भवेत् इति विचार्य बुद्धेन चतुर्ण्णाम् आर्यसत्यानामुपदेशः प्रदत्तः। एषामार्यसत्यानाम् आचारण-मेव सांसारिकपदार्थानां नश्वरतायाः अनात्मतायाश्च ज्ञानं दुःखनिवृत्तेः सदुपायो वर्तते। एवम् अष्टाङ्गिकमार्गस्य अनुसरणं प्रथम उपायोऽस्ति, सांसारिकपदार्थान् प्रति हेयभावो द्वितीय उपायोऽस्ति, आत्मनोऽस्तित्वस्य अस्वीकृतिः तृतीय उपायोऽस्ति। एषाम् त्रयाणाम् उपायानाम् अनुपालनेन त्रिविधदुःखनाम् उन्मूलनं भवति। एतादृश्याम् अवस्थायां पुष्टजीवस्य पुनः बन्धरूपता न जायते। इयमेव अवस्था निर्वाणस्यास्ति। महायाने निर्वाणस्य स्वरूपम् किम्। महायानमतानुसारेण निर्वाणस्य कृते उभयविधानाम् आवरणानां क्षयः आवश्यको भवति। क्लेशावरण-ज्ञेयावरणयोः क्षतिः क्रार्मकाऽस्ति। पूर्वं क्लेशावरणं नश्यति, तदनन्तरं ज्ञेयाव-रणस्य विनाशो भवति। हीनयाने स्वीकृतं निर्वाणस्य स्वरूपं महायानस्य दृष्टिकोणेन अपूर्णमस्ति,यतो हि क्लेशावरणस्य विनाशानन्तरमपि ज्ञेयावरणम् अवशिष्टं भवति। यद्यपि हीनयानमतेन क्लेशावरणविनाशेन आत्मनो निषेधो विहितः। यतो हि आत्मनः सुखादीनां कृते एव मानवस्य प्रवृत्तिर्जायते। अतएव दुःखादयो भवन्ति। आत्मदृष्ट्यैव इमे विषमपरिणामा भवन्ति। अतः आत्मनो निषेधे सत्येव दुःखानां स्वत एव नाशो भविष्यति। अयमेव हीनयानस्य नैरात्म्यवादो वर्तते। तस्य द्वौ भेदो कथितौ-पुद्गलनैरात्म्यवादो धर्मनैरात्म्यवादश्च। एवं पुद्गलनैरात्म्येन प्राणी स्वतः क्लेशमुक्तो भवति। एतद्विपरीतस्य जगतोऽभावात् सांसारिकपदार्थानां शून्यताया ज्ञानेन पारमार्थिक-सत्यरूपिणो ज्ञानस्योपरितः आवरणं नश्यति। साधकोऽपि सर्वज्ञतां लभते। क्लेशेन मुक्तेरावरणं भवति, ज्ञेयावरणं च ज्ञेयपदार्थम् आवृणोति। उभयोरावरणयोर्विनाशेनैव सर्वज्ञता प्राप्तुं शक्यते। महायानसम्प्रदाये ज्ञेयावरणस्य निवारणोपायरूपेण सर्वशून्यतायाः प्रतीतिरभिमताऽस्ति। एवमेव हीनयाने अर्हत्प्राप्तिः परमोद्देश्यमस्ति,किन्तु महायाने बुद्धत्वप्राप्तिर्लक्ष्यभूता भवति। उभयोः सम्प्रदाययोरयमेव निर्वाणभेदः।

८.७.२) महायानम्

महायानमतानुसारेण निर्वाणस्य कृते उभयविधानाम् आवरणानां क्षयः आवश्यको भवति। क्लेशावरणज्ञेयावरणयोः क्षतिः क्रार्मकाऽस्ति। पूर्वं क्लेशावरणं नश्यति, तदनन्तरं ज्ञेयावरणस्य विनाशो भवति। हीनयाने स्वीकृतं निर्वाणस्य स्वरूपं महायानस्य दृष्टिकोणेन अपूर्णमस्ति, यतो हि क्लेशावरणस्य विनाशानन्तरमपि ज्ञेयावरणम् अवशिष्टं भवति।

यद्यपि हीनयानमतेन क्लेशावरणविनाशेन आत्मनो निषेधो विहितः। यतो हि आत्मनः सुखादीनां कृते एव मानवस्य प्रवृत्तिर्जायते। अतएव दुःखादयो भवन्ति। आत्मदृष्ट्यैव इमे विषमपरिणामा भवन्ति। अतः आत्मनो निषेधे सत्येव दुःखानां स्वत एव नाशो भविष्यति। अयमेव हीनयानस्य नैरात्म्यवादो वर्तते। तस्य द्वौ भेदो कथितौ पुद्गलनैरात्म्यवादो धर्मनैरात्म्यवादश्च। एवं पुद्गलनैरात्म्येन प्राणी स्वतः क्लेशमुक्तो भवति।

एतद्विपरीतं जगतोऽभावात् सांसारिकपदार्थानां शून्यताया ज्ञानेन पारमार्थिक सत्यरूपिणो ज्ञानस्योपरितः आवरणं नश्यति। साधकोऽपि सर्वज्ञतां लभते। क्लेशेन मुक्तेरावरणं भवति, ज्ञेयावरणं च ज्ञेयपदार्थम् आवृणोति। उभयोरावरणयोर्विनाशेनैव सर्वज्ञता प्राप्तुं शक्यते। महायानसम्प्रदाये ज्ञेयावरणस्य निवारणोपायरूपेण सर्वशून्यतायाः प्रतीतिरभिमताऽस्ति। एवमेव हीनयाने अर्हत्प्राप्तीः परमोद्देश्यमस्ति, किन्तु महायाने बुद्धत्वप्राप्तिर्ल-क्ष्यभूता भवति। उभयोः सम्प्रदाययोरयमेव निर्वाणभेदः।

८.७.३) हीनयानम्

हीनयानमतानुसारेण संसारः दुःखमयोऽस्ति। दुःखस्य त्रयः प्रकाराः सन्ति- दुःखदुःखता, संस्कारादुःखता एवं विपरिणादुःखता च। शारिरिकैः मानसिकैश्च कारणैः उत्पाद्यमान दुःखं दुःखतासंज्ञकमस्ति। उत्पत्तिशीलस्य विनाशशीलस्य च जगतः वस्तुभिः उत्पाद्यमानं दुःखं संस्कारदुःखता कथ्यते। यैः कारणैः सुखमपि दुःखरूपे परिणतं भवति तैः कारणैः उत्पद्यमानं दुःखं विपरिणदुःखता भवति। प्राणी विविधदुःखेभ्यः कथं मुक्तो भवेत् इति विचार्य बुद्धेन चतुर्णाम् आर्यसत्यानामुपदेशः प्रदत्तः। एषामार्यसत्यानाम् आचारणमेव सांस्कारिकपदार्थानां नश्वरतायाः अनात्मतायाश्च ज्ञानं दुःखनिवृत्तेः सदुपायो वर्तते। एवम् अष्टाङ्गिकमार्गस्य अनुसरणं प्रथम उपायोऽस्ति,सांसारिकपदार्थान् प्रति हेयभावो द्वितीय उपायोऽस्ति, आत्मनोऽस्तित्वस्य अस्वीकृतिः तृतीय उपायोऽस्ति। एषाम् त्रयाणाम् उपायानाम् अनुपालनेन त्रिविधदुःखानाम् उन्मूलनं भवति। एतादृश्याम् अवस्थायां पुष्टजीवस्य पुनः बन्धरूपता न जायते। इयमेव अवस्था निर्वाणस्यास्ति।

८.८) बौद्धतीर्थस्थानम्

सारनाथं किञ्चन बौद्धकेन्द्रम् वाराणासीतः दशकिलोमीटर् दूरे बौद्धानां प्राचीनं केन्द्रम् अस्ति। गौतमबुद्धः स्वप्रथमोपदेशम् अत्रैव कृतवान्। बोधगयायां ज्ञानप्राप्तेरनन्तरं वाराणसीम् आगतवान्। अनन्तरम् अत्र सारानाथे स्थितवान्। क्रिस्ताब्दे ६४० समये अत्र २५०० पूजाकर्तारः, अशोकस्तम्भः, १०० मीटर् उन्नतः स्तूपः च आसन्। मोगलवंशीयानां प्रशासनकाले अनेके स्मारकाः नष्टाः अभवन्।

भारतीयसर्वेक्षनविभागे अस्य अवशेषाः सन्ति। भारतस्य राष्ट्रियलाञ्छने विद्यमानः चतुर्मुखसिंहः अस्मात् एव उद्धृतः अस्ति। अत्र अशोकनिर्मितः धमेकास्तूपः अर्धगोलाकारः ९३ पादोन्नतः च आसीत्। धर्मराणिस्तूपसमीपे अशोकः ध्यानासक्तः आसीत्। मुख्यमन्दिरस्य पूरतः स्तम्भः निर्मितः आसीत्। सारानाथस्य आर्कियालाजिकल् वस्तुसङ्ग्रहालये मौर्याणां कुशानां गुप्तानां कालस्य मूर्तयः सन्ति। गणेशसरस्वतीविष्णुः इत्यादीनां मूर्तयः अपि अत्र सन्ति। आधुनिककालेऽपि सारानाथक्षेत्रं किञ्चन दर्शनीयं क्षेत्रमस्ति।

बौद्धतीर्थस्थानम्-२

गया विहारस्य द्वितीयं महानगरम्। गयामण्डलस्य केन्द्रम् अस्ति। गया बिहारस्य राजधान्याः पाट्नायाः १०० किलोमीटर्मिते दूरे विद्यते। फल्गुनद्याः (रामायणे 'निरञ्जन' इति निर्दिष्टम्) तीरे विद्यमानम् इदं नगरं हिन्दु-बौद्ध-जैनधर्मीयानां पवित्रं स्थानम्। इदं नगरं परितः तिसृषु दिक्षु पर्वताः (मङ्गलगौरी, शृङ्गस्थानम्, राम्शिला, ब्रह्मयोनी) चतुर्थदिशि (पूर्वा) नदी प्रवहति। प्राकृतिकपरिसरेण, पुरातनभवनैः, निबिडमार्गैश्च युक्तम् अस्ति।

८.९) बुद्धजयन्ती

जन्मदिनाचरणं ‘जयन्ती’ शब्देन निर्दिश्यते। यथा -‘गान्धिजयन्ती’ या च अक्टोबर्मासस्य द्वितीये दिनाङ्के आचर्यते, अस्मिन च दिने गान्धीमहोदयस्य जन्म जातम्। बुद्धजयन्ती तु विशिष्टा। महात्मनः बुद्धस्य जीवनस्य तिस्त्रः प्रमुखाः घटनाः तस्मिन् एव दिने घटिताः। प्रथमा घटना तज्जन्म। क्रि.पू.६ शतके वैशाखमासस्य पूर्णिमादिने कपिलवस्तुराज्ये सिद्धार्थरुपेण सः जन्म प्राप्नोत्। स्वस्य जीवनस्य नवविंशतिवर्षपर्यन्तम् अपि सः न जानाति स्म यत् सर्वेषां जीवने अस्वास्थ्यवेदना-कष्ट-मरणादयः सम्भवन्ति एव इति। पुत्रेण एतद् दुःखादि यथा न ज्ञायेत तथा व्यवस्थां कल्पितवान् आसीत् तस्य पिता राजा शुद्धोदनः। कदाचित् रथेन नगरमार्गे गच्छन् सिद्धार्थः ऐदम्प्राथम्येन जनानां रोगमरणादिकं प्रत्यक्षम् अपश्यत्। एतत् तस्य जीवनमार्गम् एव पर्यवर्तयत्। जीवनस्य अर्थस्य अन्वेषणे तस्य मनः प्रवृत्तं जातम्। कस्याञ्चित् रात्रौ सः प्रासादं परित्यज्य निर्गतः। अष्टौ वर्षाणि सः सर्वत्र भ्रमणम् अकरोत्। अन्ते बोधिगयक्षेत्रे बोधिवृक्षस्य अधः उपविश्य ध्यानं कुर्वन् सः ज्ञानबोधं प्राप्तवान्। तच्च दिनम् आसीत् वैशाखपूर्णिमा एव। तस्मात दिनात् सः आत्मना प्राप्तस्य ज्ञानस्य प्रसाराय पुनरपि देशसञ्चारम् आरब्धवान्। अशीतितमे वयसि सः निर्वाणं प्राप्तवान्। तच्च दिनम् अपि आसीत् वैशाखपूर्णिमा एव। अतः एव वैशाखपूर्णिमा ‘बुद्धपूर्णिमा’ इत्यपि ख्याता अस्ति। बौद्धमतानुयायिनः बुद्धपूर्णिमादिने बोधिगयायां समाविष्टाः भवन्ति। प्रार्थनासभाः, धार्मिकचर्चा, बुद्धोपदेशस्य जपः बौद्धग्रन्थानां पठनम्, सामूहिकं ध्यानं, शोभायात्रा इत्यादयः अनेके कर्यक्रमाः तत्र आयोजिताः भवन्ति। यात्रिकाः तेषु दिनेषु उत्तरप्रदेशादिषु स्थितानि सारनाथादीनि पवित्रस्थानानि प्रति अपि गच्छन्ति महता प्रयासेन। एतस्मिन् वर्षे बुद्धपूर्णिमा भविष्यति मे-मासस्य द्वियीये दिनाङ्के।

पाठगतप्रश्नाः-२

११. आर्यसत्यचतुष्टयं किम्।

१२. बौद्धदर्शने शाखाद्वयस्य नाम किम्।

१३. बौद्धदर्शनने मोक्षः कः।

१४. बौद्धधर्मे कति आर्यसत्यमार्गस्य कारणानि सन्ति कानि च तानि।

१५. अष्टाङ्गिकमार्गाः के सन्ति बौद्धदर्शने।

१६. बौद्धतीर्थस्थानद्वयं लिखत।

पाठान्तप्रश्नाः-

१. गौतमबुद्धस्य जीवनपरिचयं लिखत।

२. अष्टाङ्गिकमार्गस्य परिचयं कारयत।

३. बौद्धदर्शनस्य मोक्षं प्रतिपादयत।

४. बौद्धदर्शनस्य दार्शनिकाधारं लिखत।

५. बौद्धदर्शनस्य प्रमां प्रमाणानि च लिखत।

६. बौद्धदर्शनस्य आचारमीमांसां लिखत।

पाठसारः

बौद्धदर्शनस्य भारतीयदर्शनसाहित्ये किं अवदानं तत् अस्माभिः पाठे अस्मिन् दृष्टम्। भगवतः गौतमबुद्धस्य परिचयः अत्र अस्माभिः प्राप्तः। बौद्धदर्शनस्य चत्वारः सम्प्रदायाः सन्ति। सम्प्रदायसिद्धानाम् अपि ज्ञानं पाठे अस्ति। अपि च हीनयानमहायनशाखायोः ज्ञानम् जातम्। मोक्षं तत्साधनं च ज्ञातम्। बौद्धानाम् अष्टाङ्गिकमार्गस्य परिचयः जातः। बौद्धधर्मस्य उद्भवाधारौ अपि अस्माभिः ज्ञातौ। बौद्धधर्मस्य प्रमा शुद्धमेव ज्ञानम्। अपि च बौद्धाः कति प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति तदपि अत्र वर्णितम्। एवमेव भारतवर्षे बौद्धर्मस्य माहात्म्यं ज्ञातम्।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि १

१. बौद्धधर्मस्य प्रतिष्ठाता भगवान् गौतमबुद्धः।

२. बौद्धदर्शनं नास्तिकदर्शनम्।

३. गौतमबुद्धस्य पिता शुद्धोदनः माता च मायादेवी।

४. कपिलावस्तुनामके नगरे जन्म अभवत्।

५. बौद्धदर्शने चत्वारः सम्प्रदायाः सन्ति।

६. चतुष्कोटिज्ञानरहितं शुद्धं ज्ञानम् इति।

७. बैभाषिकानां मते बाह्यः पदार्थः सत्।

८. सौत्रान्त्रिकानां मते बाह्यः पदार्थः असत्।

९. सोत्रान्त्रिकानां मते बाह्यपदार्थम् अनुमेयम्।

१०. ई पु २२६ बुद्धस्य जन्म अभवत्।

उत्तराणि २

११. बुद्धमतेन आर्यसत्यचतुष्टयं एवं प्रकारेण निर्दिष्टम्- (दुःखं (दुःखसमुदयः (दुःखनिरोधः (दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपत्तिश्च।

१२. हीनयानं महायानं च बौद्धदर्शनस्य शाखाद्वयम्।

१३. अज्ञाननाशो एव मोक्षः जीवस्य।

१४. बोबुद्धमतानुसरेण आर्यसत्यमार्गस्य द्वादशकारणानि सन्ति – (जरामरणम्, (जातिः, (भवः, (उपादानम्, (तृष्णा, (वेदना (स्पर्शः, (षडायतनम् (नामरूपम् (१ विनयम् (१ संस्कारः (१ अविद्या च।

१५. बौद्धदर्शने अष्टाङ्गिकमार्गाः भवति सम्यक् वाक्, सम्यक् स्मृतिः, सम्यक् दृष्टिः, सम्यक् संकल्पः, सम्यक् व्यायामः, सम्यक् समाधिः, सम्यक् आजीवः, सम्यक् कर्म।

१६. गया सारनाथम् च बौद्धतीर्थस्थानद्वयम्।

॥ इति अष्टमः पाठः ॥